

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

Haziran/June 2024, 4 (1): 6-25

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları

Sectarian Policy of The Seljuks And Its Results

Feyzullah Dündar

Milli Eğitim Bakanlığı

Ministry of Education

Denizli, Turkey

feyzullah.dundar@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8373-3474>

Sayın Dalkıran

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelâm ve İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı

Prof., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic Theology and History of Islamic Sects

Uşak, Turkey

sayin.dalkiran@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6247-8187>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 7.04.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 22.06.2024

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2024

Cilt/Volume: 4

Sayı/Issue: 1

Sayfa/Pages: 6-25

Atıf/Cite as: Dündar, Feyzullah-Dalkıran, Sayın. "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları [Sectarian Policy of The Seljuks And Its Results]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 4/1 (Haziran 2024):6-25

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2024 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

SELÇUKLULARIN MEZHEP POLİTİKASI VE SONUÇLARI*

Öz

Büyük Selçuklu Devleti, geniş bir alanı hâkimiyeti altına alarak Türk-İslâm tarihine damgasını vurmuştur. Türklerin İslamlaşma sürecinde oldukça ehemmiyetli bir konumu haiz olan Büyük Selçuklu Devletinde birçok din ve mezhep varlığını sürdürmüştür. Hıristiyanlar ve Yahudiler başta olmak üzere Şaman, Budist, Hindu, Maniheist ve diğer dinlere mensup insanlar, Selçuklu topraklarında huzur ve barış içerisinde sorunsuz bir şekilde yaşamışlardır. Farklı dinlere mensup bu insanlar, kendilerini baskı altında hissetmemişler, dinlerini özgürce yaşama imkânı elde etmişlerdir. Din çeşitliliği konusunda oldukça zengin ve aynı zamanda renkli bir görüntü arz eden Selçuklu Devleti'nde aynı zenginliği İslâm mezhepleri konusunda da görmek mümkündür. Geniş Selçuklu coğrafyasında fikhî mezheplerin yanı sıra Eş'arîlik, Mâtürîdîlik, Mu'tezile, Şîîlik, Bâtînlîlik, Hanbelîlik ve Kerrâmîyye gibi siyasî-itikadî mezheplerin birçoğunu da görmek mümkündür. Selçuklu coğrafyasında yaşama ve yayılma imkânı bulmuş bu mezhepler, ictimâî hayatı olumsuz etkilemedikleri ve sosyal barışı tehdit etmedikleri sürece, yöneticiler tarafından herhangi bir engelleme ve müdahale ile karşılaşmamışlardır. Selçuklular buldukları bölgenin dinî, siyasî, sosyal ve kültürel özelliklerini dikkate alarak bir din ve mezhep politikası belirlemiştir. Belirlenen bu politika çerçevesinde farklı din ve mezhebe bağlı insanlar barış ve huzur içerisinde yaşama fırsatı elde etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Büyük Selçuklular, Sünnîlik, Şîîlik, Tasavvuf

SECTARIAN POLICY OF THE SELJUKS AND ITS RESULTS

Abstract

The Great Seljuk State marks on Turkish-Islamic history by dominating a wide area. Many religions and sects continued their existence in the Great Seljuk State, which had a very important position in the Islamization process of the Turks. People of Shamanic, Buddhist, Hindu, Manichean and other religions, especially Christians and Jews, lived in Seljuklands in peace and tranquility without any problems. These people, who belong to different religions, did not feel under pressure and had the opportunity to practice their religion freely. In the Seljuk State, which was very rich and colorful in terms of religious diversity, it is possible to see the same richness in Islamic sects. In addition to fiqh sects, it is possible to see many political-theological sects such as Ash'ari, Maturidi, Mu'tazila, Shi'ism, Batinism, Hanbali and Karramiyya in the wide Seljuk Geography. These sects, which had the opportunity to live and spread in the Seljuk geography, did not encounter any obstruction or intervention by the administrators, as long as they did not negatively affect social life and threaten social peace. The Seljuks determined a religious and sectarian policy by taking into account the religious, political, social and cultural characteristics of the region they were in. Within the framework of this determined policy, people of different religions and sects have had the opportunity to live in peace and tranquility.

Keywords: History of Islamic Sects, Great Seljuks, Sunnism, Shiism, Mysticism

* Yazar makalede Etik Kurul İzni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir. Bu makale Uşak Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsünde yapılmakta olan "Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik Eş'arîlik İlişkileri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Selçuklu Devleti Türk-İslâm tarihine damga vurmuş, meydana getirmiş olduğu uygarlık seviyesi ve devlet kurumlarıyla kendinden sonraki döneme önemli kültürel miras bırakmıştır. Bilim, sanat ve kültürel alanda ortaya koyduğu eserlerle dönemin en güçlü medeniyetini kurmuş, felsefe ve dinî ilimlerin geldiği nokta itibarı ile de zirveye ulaşmıştır. Sınırlarını Seyhun Nehri'nden Ege Denizi kıyılarına, Kafkas dağlarından Hint Denizi'ne kadar genişleterek büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti altına almıştır. Bu kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmek, içerisinde birçok milletten ve dinden insana da hükmetmek anlamına geliyordu. Müslüman nüfus çoğunlukta olmakla beraber Hıristiyan, Yahudi ve diğer dinlere mensup insanlar Selçuklu Devleti içerisinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir.¹ Hıristiyanlar ülkenin batı bölgelerinde yoğunlukta olmakla beraber tüm bölgelerde, Yahudiler ise Hıristiyanlar kadar olmasa da homojen bir yapıda, özellikle Horasan Bölgesinde yaşamışlardır.² Bu dinler dışında Şaman, Budist, Hindu, Maniheizt ve diğer din müntesipleri de bir arada sorunsuz bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Farklı dinlere mensup bu insanlar, kendilerini baskı altında hissetmemiş, Selçuklu sınırları içerisinde herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmadan, dinlerini özgürce yaşama imkânı elde etmişlerdir.³ İslâm dışındaki diğer din mensuplarının Müslümanlarla beraber huzur içerisinde yaşamaları, Selçukluların uygulamış olduğu din politikasının ve diğer insanların dinî hak ve özgürlüklerine göstermiş olduğu hoşgörünün bir sonucu olmuştur.⁴

Selçuklu sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimler, Selçuklular döneminde herhangi bir baskı ve zorlamaya maruz kalmadıklarını ve Selçuklu yöneticilerinin kendilerine göstermiş olduğu hoşgörüyü açık bir şekilde ifade etmişlerdir. XII. yüzyılda yaşamış meşhur Ermeni tarihçi Urfalı Mathieu'nun şu sözleri Selçuklu sultanlarının gayrimüslimlerin yanındaki kıymetini ifade etmek açısından son derece değerlidir: "Selçuklu Sultanı Melikşah; insanların en adaletlisi, en zekisi ve en kudretlisiydi. O, Hıristiyan vatandaşlarına karşı baba gibiydi. Bütün Rum ve Ermeniler kendi istek ve arzularıyla Melikşah'ın yönetimi altına girmeyi kabul ettiler".⁵

Tuğrul Bey'den sonra Alparslan ve Melikşah'la birlikte dönemin en yüksek uygarlık seviyesine ulaşan Selçuklu Devleti, adalet, hoşgörü ve insanlara vermiş olduğu değerlerden dolayı gayrimüslimler nezdinde de istisna bir konuma sahip olmuştur.⁶

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın gayrimüslimlerin ibadethanelerine ve oralardaki görevli din adamlarına karşı özel bir ihtimam gösterdiği bilinmektedir. 1090 yılında Ermeni Patriği Basil, kilise, manastır ve rahiplere ait vergilerin kaldırılması için Sultan Melikşah'tan talepte bulunmuştur. Sultanın tuğralı bir ferman göndererek bu isteğe olumlu cevap verdiği, kiliselerin

¹ Cağfer Karadaş, "Selçukluların Din Politikası", *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyât ve Mûsikîsi Dergisi* 1/2 (2003), 97.

² Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri* (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011), 244.

³ Faruk Sümer, *Oğuzlar* (İstanbul: Ana Yayınları, 1980), 104.

⁴ Mehmet Aydın, "Türk Toplumunda Dinî Hoşgörünün Temelleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1998), 11.

⁵ Urfalı Mateos, *Vekayinâme ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 171-172; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat İstanbul Matbaası, 1969), 2/460.

⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercime ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 159-160.

ve rahiplerin vergiden muaf tutulduğu yine gayrimüslim tarihçiler tarafından ifade edilmiştir.⁷ Melikşah'ın gayrimüslim tebaaya karşı göstermiş olduğu cömertlik ve hoşgöründen dolayıdır ki, öldüğünde sadece Müslümanlar değil, Hıristiyanlar da onun için yas tutmuşlardır.⁸

Selçuklu yöneticileri, Hıristiyanlar gibi gayrimüslim bir toplum olan Yahudilerle olan ilişkilerini de hoşgörü ve merhamet temellerine dayandırmıştır. Selçuklularda Yahudiler, genellikle ticarî faaliyetlerle meşgul olmuşlar, iktisadi ve ekonomik hayatın önemli kollarını kontrolleri altında bulundurmışlardır. Önemli şehirlerde yaşayan Yahudiler, kendilerine ticari ve ekonomik faaliyetlerde kolaylık gösteren Selçukluların bu hoşgörülü davranışları karşısında dinlerini özgürce yaşama imkânı elde etmişler, hatta zaman zaman dinlerini terk ederek İslâm'ı kabul etmişlerdir.⁹

Farklı birçok dinî inanışa sahip insanları bünyesinde toplama noktasında oldukça başarılı bir politika izleyen Selçuklu Devleti aynı başarılı politikayı İslâm mezhepleri konusunda da göstermiştir. Geniş Selçuklu coğrafyasında ibadet ve muamelat konuları ile alakalı görüş farklılarından kaynaklı oluşan fikhî mezheplerin birçoğunu görmek mümkündür. Hanefilik, Şafîlik, Malikîlik, Hanbelîlik ve Zahirîlik gibi fikhî mezheplere mensup Müslümanlar, devletin çeşitli bölgelerinde aktif bir şekilde varlığını devam ettirmişlerdir.¹⁰

Bununla beraber Selçukluların hâkimiyeti altındaki topraklarda en çok görülen siyasî ve itikadî düşünce akımları Eş'ârîlik, Mâtürîdîlik, Mu'tezile, Şîilik, Bâtınîlik, Hanbelîlik ve Kerrâmiyye olmuştur. Selçuklu coğrafyasında yaşama ve yayılma imkânı bulmuş bu mezhepler, ictimaî hayatı olumsuz etkilemedikleri ve sosyal barışı tehdit etmedikleri sürece, yöneticiler tarafından herhangi bir engelleme ve müdahale ile karşılaşmamışlardır. Selçuklu Devletinde itikadî ve fikhî mezhep çeşitliliğinin oldukça fazla olması zaman zaman yöneticilerin işini zorlaştırmış ve aralarında görüş ayrılıkları oluşturmuş olsa da Selçuklu Sultan ve yöneticileri Hıristiyan, Yahudi ve diğer din mensupları için sağladıkları özgürlükçü ve hoşgörü ortamını, aynı şekilde tüm mezhep müntesipleri için de sağlamışlardır. Ancak ileride ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız Selçuklu Devleti'nin egemenliğini hedef alan Şîî-Fâtımîler ve Büveyhoğulları destekli Şîî, Râfizî oluşumlara, özellikle de Bâtınîlere karşı herhangi bir müsamaha gösterilmemiş, onlarla hem fikrî alanda hem de siyasî-askerî alanda şiddetli bir mücadele sürdürülmüştür.¹¹

1. Sünnî Çevrelerle Olan İlişkiler

Selçuklular Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere göç ettikten sonra İslâm dinini kabul etmişler, İslâm dininin temel ilke ve ibadetlerini de Sünnîlerden öğrendikleri için

⁷ Urfalı Mateos, *Vekayinâme ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 178-179.

⁸ Osman Cilacı, "Selçukluların İslâm'a Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri", *Diyanet İlmî Dergi* 36/4 (2000), 23; İbrahim Tellioglu, *Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları* (Trabzon: Türk Ocakları Yayınları, 2015), 17.

⁹ Cilacı, *Selçukluların İslâm'a Davet Politikası*, 25; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 142.

¹⁰ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (2018), 15; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 57-58.

¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 322-323.

Sünnîliği benimsemişlerdir.¹² Selçuklular ayrıca Sünnîliğin de Hanefî-Mâtürîdîlik yorumuna tabi olmuşlardır. Hanefî-Mâtürîdîliğin Türklerin örf ve adetlerine, sosyo-kültürel özelliklerine ve düşünce yapılarına daha uygun olması, Selçukluların bu mezhebi kabul etmelerindeki en önemli etkenlerden biri olmuştur.¹³

Selçukluların Sünnîliği benimsemelerinin bir diğer nedeni de Sünnî din adamlarıdır. Selçuk Bey'den itibaren İslamlaşma süreci hızlanan Türklerin, dinlerini daha iyi öğrenmek ve yaşamak için çevresindeki Müslüman devletlerden din adamı istemeleri ve gelen din adamlarının Sünnî olması iki taraf arasındaki etkileşimi hızlandırmış ve Sünnîliğe eğilimi arttırmıştır.¹⁴

Selçuklular, hâkimiyet alanlarını genişletmeye başladıktan sonra yeni ele geçirdikleri topraklarda Sünnî düşüncenin öğretilmesi ve yayılması için çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Yeni elde edilen bölgelerde kurmuş oldukları medreselerde ders vermeleri için Sünnî ilim adamlarını görevlendirmişler, ayrıca müderrislik, kadılık gibi kilit öneme sahip görevlendirmelerde tercihlerini her zaman Sünnîlerden yana kullanmışlardır. Nizâmülmülk, Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde Hıristiyan, Ateşperest, Şîî ve Rafizî olanların devlet kurumlarında görev almak için başvuruda bulunmaya cesaret edemediklerini belirtmiştir. Hatta bir kimse Selçukluların hizmetine girmek istediği zaman o kişiye hangi mezhepten olup olmadığı ve hangi şehirden geldiği sorulmuş, eğer kişi Hanefî, Şafîî mezhebinden olup Horasanlı ve Mâverâünnehirli olduğunu söylerse kabul edilmiştir.¹⁵

Selçuklular, Sünnî çevrelerle olan mezhep politikasını Abbasî halifeleri ile olan ilişkiler, Hanefî-Mâtürîdî çevrelerle olan ilişkiler, Şafîî-Eş'arîlerle olan ilişkiler ve Hanbelîlerle olan ilişkiler olarak belirleyerek bu çerçevede yürütmüştür.

1.1. Abbâsî Halifeleriyle Olan İlişkiler

Selçuklular İslâm dinini kabul edip bölgesel bir güç haline geldiklerinde, Sünnî-İslâm dünyasının liderliğini Abbasî halifeliği temsil ediyordu. Ancak bu dönemde Abbasî Devleti eski gücünü ve otoritesi kaybetmiş, hâkimiyeti altındaki toprakları kontrol etmekten oldukça uzaktı.¹⁶ Bölgedeki siyasî iktidar boşluğunu fırsat bilip yeni bir güç olarak ortaya çıkıp Bağdat'ı işgal eden Şîî-Büveyhoğulları, Abbâsî halifelerini kontrol eder duruma gelmiş, Halifenin gücü ve yetkileri sınırlandırılmıştı. Şîî-Büveyhoğulları baskısı altında giderek itibarını kaybeden halifelik makamı sembolik bir kurum olarak varlığını devam ettirmek zorunda bırakılmıştı.¹⁷

Sonraki süreçte Büveyhîlerin Mısır merkezli Şîî-Fâtımîlerin de desteğini arkalarına alarak Abbasî halifesi üzerindeki baskıları arttırmaları, Bağdat'ta Büveyhîler'in komutanı Arslan Besâsîrî'nin sınırları zorlayan uygulamaları ve hatta Şîî-Fâtımî halifesi adına hutbe okutulması¹⁸

¹² Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 141; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Edebiyat Vakfı Yayınları, 1999), 16.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 10/403.

¹⁴ Vassilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev: Dursun Hakkı Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 250.

¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1941), 185.

¹⁶ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 317.

¹⁷ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/1107.

¹⁸ Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev: Ali Genceli (Ankara: Hilal Yayınları, 1971), 27.

Abbâsî halifesinin Tuğrul Bey'den yardım istemesine neden olmuştur. Halife Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e elçi göndererek onu Bağdat'a davet etmiş ve içinde buldukları bu güç durumdan kendilerini kurtarmasını istemiştir.¹⁹

Abbâsî halifesinin yapmış olduğu davete olumlu cevap veren Tuğrul Bey, amacının hac yolunun güvenliğini sağlamak ve Müslümanların sıkıntılarını gidermek olduğunu söyleyerek Bağdat'a yönelmiştir. Selçuklu ordusunun Bağdat'a yaklaşmasından sonra endişeye kapılan komutan Besâsîrî durumu Mısır Fâtımî Devleti'ne haber vererek Bağdat'tan ayrılmıştır.²⁰ Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden sonra Büveyhi hükümdarı el-Melik'ür-Rahim Tuğrul Bey'e itaat edeceğini bildirerek teslim olmuştur.²¹ Bu teslimiyetle birlikte yaklaşık yüz on yıl hüküm süren Şîf-Büveyhi Devleti'nin varlığı sona ermiştir.

Şîf-Büveyhilerin yıkılmasından sonra üzerindeki baskıdan kurtulup rahat bir nefes alan Abbâsî halifesi, Tuğrul Bey'i ihtişamlı bir törenle karşılamıştır. Abbâsî halifesi Bağdat'ta ve Sünnî İslâm coğrafyalarında hutbenin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emretmiştir.²² Halife Kaim Biemrillah'ın, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la nikâhlanması, Sultan Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'la nikâhlanması sonraki süreçte de Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin devam etmesinde etkili olmuştur.²³

Selçukluların Sünnî Abbâsî halifesini baskıdan kurtarması, Şii-Büveyhilerin varlığına son vermesi, Halife tarafından doğunun ve batının hükümdarı ilan edilmesi, Sünnî çevrelerde ciddi bir yankı bulmuş, böylece Selçukluların İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti ve Sünnî İslâm dünyasının koruyuculuğu rolü tasdik ve ilan edilmiştir.

Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen Sultan Alparslan döneminde de Selçuklu Devleti ile Bağdat merkezli Abbâsî halifelîği arasındaki karşılıklı ilişkiler Tuğrul Bey döneminde belirlenen politikalar çerçevesinde devam etmiştir. Selçukluların Ani Şehrini fethetmesinin ardından halife tarafından Sultan Alparslan'a fetihlerin babası manasında "Ebu'l-Feth" ünvanı verilmiştir.²⁴

Tüm bu örneklerden anlaşıldığı üzere Selçuklu Sultanları İslâm dinini kabul etmelerinden itibaren Abbâsî halifelerine gereken desteği vermiş ve halifeleri Sünnî İslâm dünyasının lideri olarak görmüşlerdir. Bazen Abbâsî halifelerinin yetkilerini arttırmak istemesi ve siyasî konulara müdahale etmesi, iki taraf arasındaki ilişkilerde birtakım aksamalara ve gerginliğe neden olmuş olsa da Selçuklu Sultanları onlara yeri geldiğinde siyasî ve askerî destek vermişler, ihtiyaç duyulduğunda ise içtimai, iktisadi destekten de geri durmamışlardır.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "Kâim Bi-Emrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/210.

²⁰ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi-Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 53.

²¹ Rauf Ahmed Hotinli, "Bağdat", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949), 2/199.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 25.

²³ Sultan Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'la nikâhlanması hakkında bilgi için bkz. Zekeriya Kitapçı, "Asrın Olayı. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (1994), 13-42.

²⁴ Barhebraeus, *The Chronography of Barhebraeus*, çev. Ernest Alfred Wallis Budge (London: Oxford University Press, 1932), 1/216.

1.2. Şafî-Eş'arîlerle Olan İlişkiler

Selçuklu coğrafyasının en güçlü Sünnî yorumlarından bir diğeri de Şafî-Eş'arî düşüncesidir. Hanefi-Mâtürîdîlik kadar ağırlıkta olmasa da Şafî-Eş'arîlik; Mâverânünnehr, Toharistan, Gazne ile Hint topraklarında bazı Müslümanlar tarafından benimsenmiştir.²⁵ Selçuklular döneminde Şafî-Eş'arîlik düşüncesi inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, Eş'ari âlimler bazı Sultanlar tarafından dışlanarak baskıya maruz bırakılmış, bazı sultanlar tarafından ise desteklenerek önemli görevlere getirilmişlerdir. Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile düşüncesini benimsemiş olan Vezir Küdürî'nin etkisiyle Şafî-Eş'arîlere yönelik başlatılan baskı ve yıldırma politikaları Selçuklular ile Şafî-Eş'arîlerin arasını açmıştır.²⁶ Süreç minberlerden Eş'arîlere lanet okunması, Eş'arîliğin bid'atçilikle ve dini ifsad etmeyle suçlanmasına kadar götürülmüştür.²⁷ Başta İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî olmak üzere er-Reisü'l-Ferrâtî, Ebû Kasım Kuşeyrî, Ebu Sehl b. El-Muvaffak gibi daha birçok Eş'arî âlim baskı ve zulme maruz bırakılmış, baskı ve zulümden dolayı bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Selçuklu Mihnesi olarak kabul edilen yaklaşık on yıllık süreç, Tuğrul Bey'in vefatına kadar devam etmiştir.²⁸

Fakat Tuğrul Bey'in vefatı sonrasında devletin idaresini ele alan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Selçuklular ile Eş'arîler arasındaki ilişkinin seyri değişmiş, bu dönemlerde ilişkiyi belirleyici unsur Vezir Nizâmülmülk olmuştur.²⁹ Sultan Alparslan tarafından, Amidü'l-Mülk Küdürî görevden alınarak hapsedilmiş yerine, Nizâmülmülk getirilmiştir.³⁰ Vezir Nizâmülmülk'ün etkisiyle Tuğrul Bey döneminde başlatılan Eş'arîlere yönelik baskı ve yıldırma siyasetine son verilmiş, Mu'tezile düşüncesinin devlet kademesindeki varlığına son verilerek, onlardan boşalan yerler Eş'arîler tarafından doldurulmuştur. Baskılardan dolayı doğup büyüdükleri vatanlarını bırakarak başka bölgelere gitmek zorunda bırakılan Eş'arî âlimler tekrar memleketlerine dönerek onlara ihsanda bulunmuş, önemli görevler verilmiştir. Bundan sonraki dönemde Selçuklular ile Eş'arîler arasındaki ilişkinin yönünü belirleyen en etkili unsur Nizâmiye Medreseleri olmuştur. Eş'arî düşünceyle beraber Sünnî İslâm düşüncesinin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılmasına önemli katkıları olan Nizâmiye Medreselerinin kurulması Selçukluların din ve mezhep politikalarına uygun olduğu gibi, Selçukluların amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik de olumlu katkılar sağlamıştır. Bu amaç çerçevesinde Sultan'ın emri ve Nizâmülmülk'ün gayretleriyle Selçuklular devrinin yükseköğretim kurumları diyebileceğimiz Nizâmiye Medreseleri kurulmuştur.³¹ Nizâmiye Medreseleri Sünnî düşüncenin Selçuklu coğrafyasında yayılmasına

²⁵ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 108, 113

²⁶ Abdurrahman el-Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmli'l-Melâyîn, 1997), 1/667.

²⁷ Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 102.

²⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960), 1/96-97; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 90-91.

²⁹ Ahmet Ocak, "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)* (Ankara: 2014), 25.

³⁰ Yalıtıkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", 106.

³¹ Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/721.

büyük katkı sağlamış, en önemlisi gayri Sünnî oluşumlarla ve Şif-Bâtınî düşüncesiyle mücadelede en önemli aktör olmuştur.³²

Alparslan'ın vefatından sonra Selçuklu Sultanı olan Melikşah, Nizâmülmülk'ü vezirlik makamında bırakmış ve ona oldukça değer vermiştir. Melikşah döneminde de Eş'arîlerle olan ilişkiler, Alparslan dönemindeki gibi devam etmiş, Nizâmiye Medreselerinin birçok bölgeye yayılması sağlanmış ve bu medreselere Eş'ârî âlimlerin görevlendirilmesine devam edilmiştir.³³

1.3. Hanefî-Mâtürîdî Çevrelerle Olan İlişkiler

Selçuklular döneminde yaygın olan diğer bir Sünnî yorum ise Hanefî-Mâtürîdîlikdir. Selçuklular daha ilk başta, Cend Şehrinde İslâm dinini kabul ederken, mezhep olarak Hanefî-Mâtürîdîliği tercih etmişlerdir.³⁴ Türklerin bu mezhepleri tercih etmelerinde Sâ mânî yönetiminin de etkisi oldukça fazladır. Mâverânünnehir ve Horasan bölgeleri, Sâ mânîlerin yönetim altındayken bu iki bölgenin genel mezhebî eğilimi Hanefî-Mâtürîdîlikti. Sâ mânî idarecileri Hanefî-Mâtürîdî âlimleri desteklemişlerdir. Bilindiği üzere İmam Mâtürîdî de Sâ mânîlerin hâkimiyeti altında bulunan Semerkant'ta yetişmiş ve onun görüşleri çerçevesinde şekillenen Mâtürîdîlik, bölgenin en yaygın mezhebi durumuna gelmiştir.

Selçukluların Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde elde etmiş oldukları siyasî ve askerî başarıları ile İslâm coğrafyasının merkezi bölgelerine yayılmaları Hanefî-Mâtürîdîliğin güçlenmesine sebep olmuştur.³⁵ Selçuklular, döneminin önemli Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin yazmış olduğu kitaplarda kendilerini Ebû Hanife'nin ashâbı ve Hanefîyye olarak isimlendirmişler, kendilerini Ehl-i-Sünnet olarak ifade etmişler ve kendilerine muhalefet eden çevrelerle Ehl-i-Sünnet adına mücadeleye giriştiklerini savunmuşlardır.³⁶

Selçukluların kurucu hükümdarı Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan başta olmak üzere bütün Selçuklu sultanları Sünnîliğin Hanefî-Mâtürîdî yorumunu kabul etmişlerdir. Hâkimiyet kurdukları bütün bölgelerde Ehl-i sünnetin savunuculuğunu yaparak, önemli âlimlerin yetişmesinin önünü açmışlar, Suriye'de ve diğer Selçuklu bölgelerinde Sünnîliğin özellikle Hanefî-Mâtürîdîliğin yayılmasını sağlamak için çok ciddi gayret sarf etmişlerdir.³⁷

Nizâmülmülk Siyâsetnâmesi'nde, Sultan Alparslan'ın taassup seviyesine varacak kadar Hanefî-Mâtürîdî inancını benimsemiş olmasından korktuğunu belirterek şu ifadeleri kullanmaktadır: "Sultan Alparslan, kendi mezhebi olan Hanefîliğe tam anlamıyla şiddetli bir şekilde öylesine bağlıydı ki, şu vezirim olan Nizâmülmülk'ün mezhebi Şafîî olmasaydı çok daha mütehakkim ve azametli olurdu." demeyi diline dolamıştı. Alparslan bazen Şafîî mezhebini ayıplamaya varan ifadeler kullanır, ben de onun mezhebindeki bu katı tutumundan korkup

³² Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Haziran 2018), 124-126.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özyayın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 10/ 64.

³⁴ Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügâl, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 2.

³⁵ Wilferd Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, çev. Muzeffer Tan, nşr. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2003.), 351.

³⁶ Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009), 98.

³⁷ Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", 356.

kendim için endişelenirdim.³⁸ Bu ifadeler Alparslan'ın Hanefî mezhebine ne oranda bağlı olduğunu ve mezhebine ne kadar önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Sultan Alparslan, Ebû Hanife'nin kabri için türbe yaptırmış, Bağdat'ta Hanefîler için İmam Ebû Hanife Medresesi'ni inşa ettirmiştir.³⁹

Sultan Alparslan gibi Melikşah'ın da Hanefî mezhebine bağlılığı bilinmektedir. Sultan Melikşah Bağdat'ta olduğu dönemde bayram namazında okunan tekbirleri Hanefî mezhebine göre okutarak bayram namazını kıldırmıştır.⁴⁰

1.4. Hanbelîlerle Olan İlişkiler

Selçukluların Sünnîlerle olan ilişkilerinin bir diğer tarafını ise Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında birleşenlerin meydana getirdiği Hanbelîler oluşturmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Abbâsî halifelerinden Me'mûn tarafından başlatılan, Halife Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de devam eden Mihne⁴¹ sürecindeki kararlı duruşu ve sarsılmaz bir tavır sergileyerek geri adım atmamasıyla büyük itibar kazanmış, toplumun örnek aldığı sembol bir kişilik haline gelmiştir.⁴² Bundan sonraki süreçte Ahmed b. Hanbel'in görüşleri daha fazla taraftar bulmuş ve farklı bölgelere yayılma imkânı elde etmiştir.

Selçukluların hâkimiyeti altındaki topraklarda Hanefî ve Şafîî mensupları kadar olmasa da Hanbelîliği kabul edenlerin sayısı da oldukça fazlaydı. Ashabu'l-Hadis grubunun en radikal savunucuları olarak kabul edilen Hanbelîler, taassup seviyesine varan tutucu tavırları yüzünden buldukları bölgelerde sık sık gerginliğe sebep olmuşlardır.⁴³

Sultan Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün desteğini arkalarına alarak önemli görevlere Eş'arîlerin getirilmeleri Hanbelîler tarafından hoş karşılanmamış, bu durum iki taraf arasında gerilimi arttırarak, yer yer şiddet olaylarının yaşanmasına sebep olmuştur. Tuğrul Bey döneminde Bağdat'ta Şafîîlerin namazda besmeleyi açıktan okumaları, sabah namazında kunut okumaları ve ezan okurken teganni yapmaları Hanbelîlerin hiddetine sebep olmuş ve camilere gidip besmeleyi açıktan okuyan Şafîî imamları engellemeye çalışmışlardı.⁴⁴ Yine Melikşah'ın saltanata geçmesinden sonra Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin küçük oğlu Ebü'n-Nasr İbnü'l-Kuşeyrî hac dönüşünde Bağdat'a uğramış, kendisine fazlaca hürmet gösterilmiş ve çevresindeki taraftar kitlesini arttırmıştı. Hanbelîler bundan rahatsız olarak onun aleyhinde sözler söylemiş, Eş'arîler hakkında olumsuz ifadeler kullanarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye alenen küfretmişlerdi.⁴⁵

³⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 135.

³⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 12/210.

⁴⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, çev. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 1/22.

⁴¹ Mihne süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihî Seyrindeki Yeri-II", *Dini Araştırmalar* 4/10 (Haziran 2001), 37-52.

⁴² İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavır", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 86.

⁴³ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 3; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", 109-110; Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnet'İN Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 76.

⁴⁴ Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", 114.

⁴⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 12/210; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî-Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, 57; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", 112.

Bu olaylara benzer daha birçok hadisenin Eş'arîler ile Hanbeliler arasında cereyan etmesi Selçukluları zor durumda bırakmıştır. Ebû İshak Şîrâzî yaşanan bu olayları engellenmeleri ve Hanbelî mezhebinin değiştirilerek iptal edilmesi için Nizâmülmülk'e bir mektup yazmış, Nizâmülmülk ise Ebû İshak'a vermiş olduğu cevapta bunun yani mezhebin değiştirilme ve yasaklanmasının gerçekleştirilebilir bir şey olmadığını bildirmiştir.⁴⁶ Selçuklular döneminde Eş'arîler ve Hanbelîler arasında yaşanan gerilimler sonucunda genel olarak Eş'arîler güç kazanmış, Hanbelilerin toplum tabanındaki desteklerinde bir miktar gerileme yaşanmıştır.

2. Şîî Gruplarla Olan İlişkiler

Selçuklu Devleti, hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan insanların dinî inançlarına ve mezhebî düşüncelerine müdahale etmemiş, sosyal ve kültürel unsurlar ile bölgesel koşulları göz önünde bulundurarak düşünce ve inanç hürriyeti sağlamıştır. Ancak dini grup ve mezhebî oluşumların söylem ve eylemlerinde devletin egemenliğine zarar vereceği düşüncesi hâsıl olduğunda da en ağır yaptırımları uygulamaktan da geri durmamıştır. Yine fikhî ve itikadî İslâm mezhepleri arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarına ve gerilimlere de pek fazla müdahale etmemiş ve tarafsızlığını muhafaza etmiştir. Yalnız mezhepler arası ihtilafların sosyal ve ictimâî hayatı olumsuz etkilemesi ve toplum huzurunu bozarak kargaşaya ve anarşiye yol açması durumunda siyasî ve askerî müdahaleler uygulamıştır.

Bununla birlikte Selçukluları en çok meşgul eden, devletin güç ve otoritesine zaman zaman zarar veren oluşumların başında Şîî-Batınî düşüncesi gelmektedir. Selçuklular hiçbir zaman Şîî-Batınî düşüncesine müsamaha göstermemiş, siyasî, askerî, ilmî ve kültürel tüm alanlarda onlarla amansız bir mücadele yürütmüştür.⁴⁷

Nizâmülmülk Siyasetnamesinde devletin Şîîlere karşı önlem alarak, onların devlet kademelerinde göreve getirilmesine engel olunduğunu açıkça ortaya koymuştur. Selçuklularda bir kişi herhangi bir göreve talip olduğunda ona hangi şehirden geldiği ve hangi millete mensup olduğu sorulmuş, o kişinin mezhebî düşüncesi araştırılmıştır. Bu kişi Hanefî ve Şafîî mezhebinden olduğunu söylerse ya da Horasan ve Sünnî Mâverâünnehir bölgesinden ise kabul edilmiş, göreve getirmiştir. Aksi bir durumda o kişinin Şîî mezhebine mensup olduğu veya Kum, Kâşân, Rey gibi Şîîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden geldiği tespit edilirse kesinlikle kabul edilmemiştir.⁴⁸

Tuğrul Bey ile Sultan Alparslan Şîîlerle iş yapanlar olursa onları yadırgamış ve onlara karşı öfkesini belli etmiştir. Bir defasında Sultan Alparslan sarayda görevli önemli bir devlet görevlisinin, kâtiplik için başvuran bir Bâtınî'yi bu göreve atadığını duyunca sinirlenmiş ve hemen o Bâtınî'yi görevden almıştır. Sultan Alparslan buradaki asıl suçlunun ise onu o göreve getiren kişi olduğunu belirterek, adamlarını bu konuda sorumlu ve dikkatli olmaları yönünde sert bir şekilde uyarmıştır.⁴⁹

Selçukluların Şîîlikle mücadelesi Bağdat merkezli Şîî-Büveyhîler, Mısır merkezli Fâtımîler ve Bâtınîler ile yürütülen mücadele şeklinde etkili ve çok yönlü olarak devam etmiştir. Abbâsî

⁴⁶ Yalatkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", 113.

⁴⁷ Perviz Müroc, "Kelam-e Felsefî Tevayül-e Nasır Hüsrev", çev. Muhammed Emin Şahcoyi, Hemayeş-e Hekim Nasır Hüsrev Kabadyani (Tahran: Neşriyat-e Şehit Behiştî, 1394), 42-43

⁴⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 232.

⁴⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 232-233.

Devleti'nin eski gücünü kaybettiği ve siyasî açıdan büyük bir bunalım içerisine girdiği dönemde,⁵⁰ bölgedeki otorite boşluğundan istifade ederek Bağdat'ı ele geçiren Şîî-Büveyhîler, Abbâsî Halifesini de baskı altına almış, Halifenin tüm yetkilerini kontrol eder duruma gelmişlerdir.⁵¹ Sünnî Abbâsî halifesinin içinde bulunduğu sıkıntılı koşullardan kurtulmak amacıyla Tuğrul Bey'e elçi göndererek yardım talep etmesi üzerine, Tuğrul Bey ordusuyla Bağdat'a hareket ederek Şîî-Büveyhîlerin buradaki varlığına son vererek Abbâsî halifesine yetkilerini tekrar teslim etmiştir.

Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesi üzerine endişeye kapılan komutan Basâsîrî, şehri terk etmiştir.⁵² Ancak Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Basâsîrî, Fâtımî halifesi Mustansır'ın desteğiyle tekrar Bağdat'ı işgal etmiş, Fâtımî halifesi Mustansır adına hutbeler okutarak yönetimi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey ikinci defa ordusuyla beraber Bağdat üzerine yürüyerek şehri tekrar ele geçirmiş, Abbâsî halifesini yeniden tahtına oturtmuş ve komutan Basâsîrî yakalanarak öldürülmüştür.⁵³

Tuğrul Bey, Büveyhîler Devleti'nin varlığına son verdikten sonra, Büveyhîlerin en büyük destekçisi Fâtımîler ile Selçuklular karşı karşıya gelmişlerdir. Bağdat'ın Büveyhîlerin hâkimiyetinden çıkıp, yönetimin Sünnî olan Selçukluların eline geçmesi, Mısır'da olumsuz bir hava estirmiştir. Daha sonra devletin sınırları Suriye'nin iç bölgelerine kadar genişlemiş, Halep emiri, daha önceden Fatımî halifesi adına okutulan hutbeyi Abbâsî halifesi ve Tuğrul Bey adına okutmaya başlamıştır. Selçuklu Devleti'nin sultanlarının tamamı, Bağdat'ta bulunan Sünnî Abbâsî halifesini, Mısır merkezli Şîî Fâtımî halifesine karşı tüm imkânlarıyla desteklemişlerdir⁵⁴

Sonraki gelişmelere bakıldığında zaman Selçuklular ve Fâtımîler arasındaki mücadele aralıksız devam etmiş, bu mücadele ve çatışmalar Filistin ve Suriye'nin kuzeyindeki bölgelerde hâkimiyet kurma amacına yönelik olmuştur. Suriye topraklarındaki küçük yönetimler, şartlara ve kendi menfaatlerine göre bazen Selçuklular tarafına geçmiş bazen Fâtımî hâkimiyetini kabul ederek varlıklarını devam ettirme yoluna gitmişlerdir.⁵⁵

Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen Alparslan da Şîî-Fâtımîlere karşı aynı mücadeleyi devam ettirmiştir. Sultan Alparslan döneminde Fâtımîlerin hâkimiyeti altında yer alan Filistin'e Türkmen akınları başlamış, Selçuklu komutanlarından Atsız Bey, Şam bölgesini Fâtımîlerin elinden kurtararak, Fâtımîler adına okunan hutbelerin, tekrar Abbâsî halifeleri adına okunmasını sağlamıştır.⁵⁶ Sultan Alparslan Bizans üzerine düzenlenecek olan sefere çıkmadan önce Mirdasîlerin kontrolünde bulunan Halep'e yönelmiş, Alparslan şehre girmeden önce Halep'te hutbe Abbasî Halifesi adına okutulmuş ve halife tarafından Halep emirine hil'at göndermiştir. Bundan sonra Alparslan Halep'e gelip şehri teslim almış ve böylece Fâtımîler Suriye topraklarındaki önemli bir şehri kaybetmiştir.⁵⁷ Kurlu Bey idaresindeki Türkmen birlikleri,

⁵⁰ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 317.

⁵¹ Adahoğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", 1107.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî-Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, 53.

⁵³ Coşkun Alptekin, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/114.

⁵⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 19.

⁵⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 233-237.

⁵⁶ İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/237.

⁵⁷ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/70-71.

Kudüs yakınlarında Remle'yi ele geçirerek burada Selçukluların kontrolünde Türkmen beyliği kurmuşlardır.⁵⁸ Kurlu Bey'den sonra Atsız Bey, Filistin'deki Türkmenlerin liderliğini ele alarak topraklarını büyütmeyi sürdürmüş, bu amaçla Kudüs'ü de ele geçirip Türkmen beyliğinin merkezi yapmıştır.

Selçuklular ve Fatımiler arasındaki Suriye ve Filistin'de hâkimiyeti ele geçirme mücadelesi, Alparslan'ın vefatından sonra Sultan Melikşah döneminde, Türkmen beyliği tarafından yürütülmüştür. Dımeşk ve Fâtımîlerin elinden alınan diğer şehirlerde hutbeler Sultan Melikşah ve Abbâsî halifesi adına okunmaya başlamıştır.⁵⁹

Atsız Bey tarafından Mısır'ı ele geçirmek ve Fâtımî Devleti'ni kesin olarak ortadan kaldırmak amacıyla Mısır'a 1076 yılında yapılmış olan sefer tam bir başarısızlıkla sonuçlanmış ve Atsız Bey'in bölgedeki itibarının zarar görmesine sebep olmuştur.⁶⁰ Sultan Melikşah tarafından Suriye ve Filistin'e tayin edilen Sultan'ın kardeşi Tutuş ve Atsız Bey arasında anlaşmazlık baş göstermiş, bunun neticesinde Atsız Bey, Tutuş tarafından öldürülmüştür.⁶¹

Atsız Bey'in öldürülmesinin ardından Suriye ve Filistin bölgelerinde Fâtımîlere karşı yürütülen mücadelede Artuk Bey de Tutuş'un yanında yer alarak, ona yardımcı olmuştur.

Fâtımîler ile Selçuklular arasındaki rekabet Basra Körfezi'nin batısında Karimatîlerin olduğu bölgede de devam etmiş, benzer mücadeleler bu bölgelerde de devam etmiştir.⁶²

İslâm dünyasının liderliğini ele geçirmek için Selçuklular ile Fâtımîler arasında devam eden mücadelede Şîî-Bâtınîler de önemli rol oynamıştır. Fâtımî halifesi Mustansır, Selçuklulara karşı yürüttüğü mücadelede yeri geldiğinde Bâtınîleri kullanmış ve onların en büyük destekçisi olmuştur. Özellikle Selçuklularla Bâtınîler arasındaki mücadele Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesinden sonra başlamıştır.

Bâtınîlerin kurucusu Hasan Sabbâh⁶³ Kum şehrinde doğmuş,⁶⁴ İmâmiyye Şîasına mensup bir ailenin çocuğu olarak iyi bir eğitim alarak yetişmiştir. Genç yaşta Emîre Zarrâb isimli bir Fâtımî dâîsinden etkilenen Hasan Sabbâh, İmâmiyye mezhebini bırakarak İsmâiliyye mezhebine bağlanmıştır.⁶⁵ Eğitim için Mısır'a gönderilen Hasan Sabbâh, burada yaklaşık üç sene boyunca

⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan*, çev. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 41-42.

⁵⁹ Hüseyin Kayhan, "Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri," *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/753-759; İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 98.

⁶⁰ İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/100-101

⁶¹ İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/247.

⁶² İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013), 104.

⁶³ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/347-349.

⁶⁴ Farhad Daftary, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, çev. Erdal Toprak (İstanbul: Doruk Yayınları, 2005), 475

⁶⁵ Laurence Lockhart, "Hasan-i Sabbâh and the Assassins", *Bulletin of the School of Oriental Studies* 5/4 (1928), 675-696.

eğitim görmüş,⁶⁶ keskin zekâsı ve İsmâîlî inançları sebebiyle, Mısır'da dikkat çekmiş, Fâtımî halifesi el-Mustansır ile görüşerek ondan büyük iltifat ve ikram görmüştür.⁶⁷

Mısır'da kaldığı süre içerisinde Hasan Sabbâh, siyasî olaylara müdahil olarak Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın büyük oğlu Nizâr'ın tarafında yer alarak O'na destek olmuştur. Mustansır, başlangıçta oğlu Nizar'ı veliyaht göstermişse de sonra bundan vazgeçerek diğer oğlu Musta'lî'yi veliyaht yapmıştır. Bunun üzerine Hasan Sabbâh, ilk meşru hilafet adayı Nizar'ı desteklemeye başlamış, buradaki faaliyetlerini onun adına sürdürmüştür. Ordu komutanı ve aynı zamanda Musta'lî'nin kayınpederi olan Bedrel-Cemâlî ise Müsta'lî'yi destekleyerek Hasan Sabbâh'la fikir ayrılığına düşmüştür. Mısır'daki siyasî atmosferin kızışması ve iç çekişmelerin artması üzerine Hasan Sabbah, Bedr el-Cemâlî'nin kendisini öldüreceği ve Müsta'lî taraftarlarınca zarar görme endişesine kapıldığı için Mısır'dan ayrılarak tekrar İran'a dönüp İsfahan'a gelmiştir. Buradan İran'ın birçok bölgesini gezerek bâtinî düşüncelerinin propagandasını yapma ve etrafına taraftar toplama imkânı elde etmiştir.⁶⁸

Hasan Sabbah, Şiîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Nizar lehine propaganda çalışmaları da yürütmüş, Taberistan, Kuhistan ve Cürcan'ın dağlık bölgelerinde faaliyette bulunarak buralarda bâtinî düşüncelerini yaymayı başarmıştır. Hasan Sabbâh, Fâtımîler'in bâtinî düşünce sisteminde bazı değişiklikler yaparak Nizarî-İsmâîlîk hareketine öncülük etmiş ve yoğun gayretleri sonucunda gizli bir teşkilat yapılanması oluşturarak faaliyetlerini bu teşkilat adı altında, dâiler yetiştirmek suretiyle devam ettirmiştir. Bu teşkilatlanma ile Hasan Sabbâh, bâtinî düşüncesine yeni bir nitelik kazandırmış ve bu yeni nitelik daha önce benzeri görülmemiş bir kimliğe bürünmüştür.⁶⁹

Başlangıçta dinî gerçeklerin ve bâtinî yorumların ancak masum bir imam tarafından öğretilebileceğini öne sürmesinden dolayı "Talimiyye" olarak bilinen bu yapılanma, sonraları "Sabbahiyye" şeklinde de isimlendirilmiştir.⁷⁰ Daha sonradan "Haşhaşîler" olarak meşhur olacak olan Hasan Sabbâh'ın bu gizli yapılanması, İslâm dünyasında görülen ve kurulduğu günden itibaren kendilerine özgü propaganda usulleri ve her kademededen insana uyguladıkları suikast girişimleri ile dönemin devletleri ve toplumları üzerinde büyük etki yapmıştır.⁷¹

Hasan Sabbâh'ın kurduğu Bâtinî hareketi, başlangıçta imamlar ve dâiler marifetiyle büyük bir gizlilik içinde yürütülmüştür. Son derecede keskin bir zekâyâ ve teşkilatçılık yapılanmasına sahip olan Hasan Sabbâh, etkili ve düzenli teşkilâtıyla gizlilikten vazgeçmiş, çevresine korku ve dehşet saçan fedailerıyla insanların düşünce ve inanç dünyalarına hükmetmeye çalışmıştır.⁷²

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", 16/347.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/261; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953), 129.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/237; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 120.

⁶⁹ Farhad Daftary, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, 516.

⁷⁰ Neşet Çağatay-İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 84.

⁷¹ Hasan Taşkiran, "Büyük Selçuklu Devletinde Bâtinî Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Haziran 2013), 136.

⁷² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset*, 120.

Hasan Sabbâh'ın suikastçılarının dikkat çekici temel özelliği, sadece kendi nefislerini kurtarmak değil, aynı zamanda Mehdî'nin zuhurunu çabuklaştırmak için gözlerini kırpmadan suikast eylemlerine katılmaları ve ölüme gitmeleridir. Onların suikast eylemlerini gerçekleştirdikten sonra kaçmaya çalışmamalarının temel sebebi de, yapmış oldukları suikasttan sonra nefislerinin huzura kavuştuğuna ve yaptıkları eylemin kendilerini kurtuluşa ulaştıracağına gönülden inanmaları ayrıca nefislerinin beden hapisanesinden kurtuluşunu beklemeleridir.⁷³ Sultan Muhammed'in meclisinde iken Merağa hükümdarının Bâtınîler tarafından öldürülmesi,⁷⁴ meşhur fakihlerden Kadı Ebû Sa'del-Herevî'nin Bâtınîler tarafından Hemedan'da öldürülmesi,⁷⁵ halifenin veziri Adüdü'd-Devle b. Reissü'r-Resa b. Mesleme'nin hac yolunda Bâtınîler tarafından katledilmesi,⁷⁶ Bâtınîler tarafından gerçekleştirilen suikastlardan sadece bir kaçıdır.

Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesiyle birlikte Batınîlik faaliyetleri daha da hız kazanmıştır.⁷⁷ Alamut Kalesi Alburz dağlarında ulaşılması zor yüksek kayalıklar arasında yer alıyordu. Kuzeydoğu da Kazvin'e yakın ve dağlardaki ormanlık alanlardan istifade etme imkânı bulunuyordu. Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi'nde açık bir şekilde Selçuklu Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmuş ve Nizarî devletini kurma çabası içerisine girişmişti.⁷⁸

Bâtınîler tarafından Alamut merkezli yürütülen bölücü ve yıkıcı propaganda faaliyetlerinin kısa sürede farkına varan Selçuklu yönetimi, gerekli önlemleri almada gecikmemiştir. Bâtınîleri ortadan kaldırmak için Emir Yoruntaş yönetiminde birlik görevlendirilerek Alamut Kalesi kuşatılmış, ancak kalenin güvenli bir konumda olması ve Emir Yoruntaş'ın vefat etmesi üzerine kuşatma kaldırılarak başarı elde edilememiştir.⁷⁹

Sultan Melikşah, Bâtınîler ve onların zararlı fikirleri ile mücadele etmek için daha birçok askeri girişim gerçekleştirmiştir. Buna rağmen Fâtımîlerin açtığı medreseler, dâilerin olağanüstü gayretleri ve gizli suikastçılar nedeni ile faaliyetlerinin önüne geçilememiş ve olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Bâtınîler ile düzenli bir ordu ile baş edemeyeceklerinin farkına varan Selçuklular, askeri mücadele ile beraber ilmî ve fikrî mücadele yoluna başvurarak Nizamiye Medreseleri merkezli karşı bir propaganda yöntemine başvurmuştur.⁸⁰

Ancak Nizamülmülk'ün bir suikast sonucu Bâtınîler tarafından öldürülmesi⁸¹ ve hemen ardından Sultan Melikşah'ın vefatı, Bâtınîler ile yapılan mücadeleyi kesintiye uğratmıştır. Melikşah'tan sonra Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sultan Sencer dönemlerinde Bâtınîlere yönelik birçok askerî operasyon yapılmasına rağmen yine de Bâtınîlerle mücadelede yeterli sonuç

⁷³ Ali Avcu, "Terörün İtikadîleşmesine Bir Örnek: Haşişiler ve Hasan Sabbah", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 8/1 (Ocak 2015), 198-199.

⁷⁴ İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/242.

⁷⁵ İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/365.

⁷⁶ İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/524.

⁷⁷ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/261.

⁷⁸ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *The Secret Order of Assassins* (New York: University of Pennsylvania Press, 2005), 122.

⁷⁹ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 213.

⁸⁰ Muhammed Asad Talas, *Nizâmîye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Şahin (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 30.

⁸¹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/177.

elde edilememiştir. Melikşah'tan sonra ülkenin içine düştüğü belirsizlik, taht mücadeleleri ve siyasi kargaşa bâtinî faaliyetler daha da artmasının önünü açmıştır. Bu dönemde iyice güçlenen Bâtinîler birçok eyleme, suikastlara ve ictimaî olaylara da sebebiyet vermişlerdir.⁸²

3. Mezhep Politikasının Getirdiği Sonuçlar

Selçuklular, İslâm dinini kabul etmelerinden itibaren buldukları coğrafyanın etkisiyle İslâm dininin Sünnî yorumunu benimsemişler, diğer mezheplerle olan ilişkilerini de Sünnîliği merkeze alarak şekillendirmişlerdir. Selçuklu Devletinin Sünnî mezheplerle ve diğer düşünce gruplarıyla ilişkilerini ele aldığımız yukarıda bölümde elde ettiğimiz sonuçlar göstermektedir ki Selçuklular dönemi mezhebî kimlik çeşitliği noktasında oldukça karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Hal böyle olunca devletin bir mezhep politikasının olma zorunluluğu ortaya çıkmış ve Selçuklu Devleti de mezheplerle olan ilişkilerini bu politika çerçevesinde yürütmüştür.

Selçuklular belirli dönemler haricinde mezhepler arası mücadeleye ve onların fikrî alanda yapmış oldukları mücadelelerine açık bir şekilde taraf olmamıştır. Yalnız toplumsal düzeni sarsacak, toplumun huzurunu bozacak mezhep çatışmalarına da izin vermemiştir. Bu gibi durumlarda gerekli gördüğü zaman fiilî ve askerî müdahaleler yapmaktan da geri durmamıştır.

Selçuklular tarih sahnesine çıkmaya başladıkları h. X. yy'ın ortalarından itibaren neredeyse bir asır süren devlet olma mücadelesi sonucunda kendi bağımsız devletlerini kurmuşlar, sonrasında ise oldukça geniş bir coğrafyaya hükmetmişlerdir. Selçukluların hükmetmiş oldukları coğrafyanın siyasî, sosyal ve dinî yapısının oldukça karmaşık olması kimi zaman devletin yöneticilerini zor durumda bırakmış, farklı inançlardaki grupların kendi aralarındaki mücadeleleri, içtimâî düzenin bozulmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu durum hiçbir zaman toplumun tamamını içine alan bir karmaşaya yol açacak boyutta olmamış daha çok bölgesel olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bu tür olaylar Selçuklu Devleti'nin tamamen kontrolü kaybetmesine yol açacak boyuta gelmemiştir. Devlet otoritesi her zaman farklı gruplar arasındaki olayları kontrol etmiş gerekli gördüğü zaman da müdahale etme yoluna başvurmuştur.

Selçukluların yürütmüş olduğu mezhep politikasının temelini Sünnî İslâm düşüncesini korumak ve Sünnî düşüncenin yayılmasını sağlamak oluşturmuştur. Ancak Selçuklular, Sünnî düşüncüyü korurken diğer düşüncelere yönelik herhangi bir sindirme, baskı ve zor kullanma yoluna gitmemiş, özgürlükçü bir din ve mezhep politikası izlemişlerdir. O dönemde Sünnî düşüncenin temelini oluşturan Eş'ârîlik, Mâtürîdîlik ve Hanbelîlik mezhepleri düşüncelerini geniş bir alanda yayma imkânı elde etmişlerdir. İlmî ve mutedil Şîî fırkalar dâhil olmak üzere görüşlerini rahatça ifade etme fırsatı yakalamışlardır. Ancak burada aşırı Şîî fırkalar istisna tutulmuş, bu Şîî fırkalarla her alanda mücadele edilmiştir. Selçukluların Sünnîliği koruyan siyaseti sonucu Şîî asrı olarak nitelendirilen h. X. yy'ın sonunda Şîîlerin dinî ve siyasî gücü kırılmıştır. Tuğrul Bey döneminde Şîî-Büveyhoğullarının Sünnî Abbâsî halifesi üzerindeki otoritesi ortadan kaldırılarak, Şîî-Büveyhoğulları'nın varlığına son verilmiştir. Ayrıca Mısır merkezli faaliyetlerini sürdüren Fâtımîlerle de etkili bir şekilde mücadele edilerek, Fâtımîlerin diğer bölgelerdeki Şîîler üzerindeki kışkırtıcı ve tahrik edici faaliyetlerinin azaltılması amacıyla gerekli tedbirler alma yoluna gidilmiş ve bunun neticesinde kısmî olarak bir başarı elde edilmiştir.

Selçuklular döneminde Bâtinîlerle yapılan mücadele sonucunda Bâtinîlerin halk üzerindeki etkileri kırılmış, onların öne sürmüş oldukları düşünce, Nizamiye Medreselerinde yetişen âlimler

⁸² İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/258-259.

tarafından ilmî delillerle çürütülmüştür. Asıl kuruluş amacı Sünnî İslâm düşüncesini güçlendirmek ve Bâtınilerle mücadeleyi daha etkili bir biçimde devam ettirmek olan Nizamiye Medreseleri zamanla dinî ilimlerin yanında diğer ilim dallarında da büyük ilerleme sağlanmasına sebep olmuştur. Bu medreselerde okutulan felsefe, matematik, tıp, astronomi, edebiyat gibi ilim dallarında birçok âlimin yetişmesi, bu ilimlere duyulan ilginin artmasına ve ilmi alanda büyük bir ilerlemenin yaşanmasına sebep olmuştur.

Selçukluların hemen her döneminde yakın ilişki içerisinde olduğu tasavvufî oluşumlar, dönemin en önemli dinî kurumlarından biridir. Tuğrul Bey'den itibaren tüm Selçuklu sultanları tasavvufî oluşumlara gereken önemi ve desteği vermişler, mutasavvıflarla yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Kendi yaşantılarında da zühd ve takvaya önem veren ve dinî sorumluluklarını eksiksiz olarak yapmaya gayret gösteren sultanlar, âlimlere ve sûfilere büyük itibar göstermişlerdir. Onların nasihatlerini dinleyip onlarla görüşmek sultanlar için dinî bir görev olarak kabul edilmiştir.⁸³ Selçukluların uygulamış olduğu din politikası sonucunda tasavvufî çevrelerle güçlü bir şekilde ilişki kurulmuş, bu dönemde tasavvufî oluşumlar önemli gelişme kaydetmiş ve geniş bir alana yayılma imkânı elde etmiştir. Önemli mutasavvıfların yetiştiği Selçuklular dönemi, tasavvufî düşüncenin sağlıklı bir zemine oturmasına da öncülük etmiştir. Ehl-i Sünnet dışı ve birtakım aşırı görüşleri savunan bazı tasavvufî düşüncelerle ilmî sahada mücadele edilerek, tasavvufun gerçek zeminine oturması ve mutedil sûfilerin yetişmesi sağlanmıştır. Selçukluların tasavvufî düşüncüyü desteklemelerin en önemli sonuçlarından birisi de başta Anadolu olmak üzere İslâm dininin farklı bölgelere yayılmasının hız kazanmış olmasıdır. Özellikle Horasan, Mâverâünnehir ve Hârizm civarlarından göç ederek gelen mutasavvıf ve sûfiler, mensup oldukları tasavvufî düşüncenin görüş ve inanışlarını Anadolu'ya taşıyarak Ehl-i Sünnet düşüncesinin bu bölgelerde yayılmasına ve kalıcı olmasına çok büyük katkı sağlamışlardır.⁸⁴

Selçuklular dönemde yetişen önemli mutasavvıflardan birisi olan Yûsuf el-Hemedâni'nin yetiştirmiş olduğu talebeleri, farklı bölgelere dağılarak tasavvufî düşüncenin sonraki dönemlere intikalinde önemli rol oynamışlardır. Talebeleri arasında yer alan Hâce Abdullah Barki, Gulam Server Lahuri, Hâce Hasan Endaki ve Hâce Ahmed Yesevî bu isimlerden bazılarıdır.

Mâverâünnehir, Harezmi, Irak vb. gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinde ortaya çıkan ve gelişme gösteren tarikatlar, yüksek bir tasavvufî seviyeye erişmişler ve mühim bir yazılı literatür oluşturmuşlardır. XII. yy'ın sonlarına doğru Anadolu'nun önemli bir bölümünün fethi tamamlanmış, fethedilen bu bölgelerde siyasî, sosyal ve ekonomik ortam istikrara kavuşmaya başlamıştır. Orta Asya'da XIII. yy'ın ilk yarısından itibaren başlayan ve batıya doğru hızla ilerleyen Moğol istilası, Asya'nın ön bölgelerine ve Anadolu'ya büyük gruplar halinde göç dalgalarının akın etmesine sebebiyet vermiştir. Bu göçlerle beraber farklı tarikatlara ve tasavvuf gruplarına mensup şeyhler ve sûfiler gelmeye başlamıştır.⁸⁵

Bu göç akımları sonrasında özellikle Yesevî düşüncüyü benimsemiş dervişler, büyük kalabalıklar halinde Anadolu'ya gelmişler, fethedilen çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir. Yesevî düşüncesini temsilen Anadolu'ya göç eden bu Yesevî ve Haydarî dervişleri, Ahmed Yesevî'nin

⁸³ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 121.

⁸⁴ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 168.

⁸⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Tasavvufî Düşünce", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Sosyal ve Siyasal Hayat* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 1/430.

vefatından sonra geçen yarım asırlık süre içerisinde Anadolu'ya yazılı ve sözlü geleneklerin tamamını taşımışlardır. Ahmed Yesevî'nin Anadolu'daki temsilcileri olan bu derviş ve sûfiler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal ve kültürel hayatında çok önemli etkileri olmuştur. Sıkı sıkıya Ehl-i Sünnet inancına bağlanmış olan Yesevî dervişleri, Yesevîlik'in Orta Asya'daki ilk görünümünden farklı, daha serbest ve felsefî bir şekil almasını sağlamışlardır.⁸⁶

Son olarak Selçukluların uygulamış olduğu mezhep politikası sonucunda Hâriciler gibi temelinde diğer düşüncelere karşı hoşgörüsüzlük ve şiddet barındıran düşünce akımları ve dinî oluşumlar yayılma imkânı elde edememişlerdir.⁸⁷ Selçuklu yöneticilerinin hangi inancı benimsemiş olursa olsun şiddete ve aşırılığa kaçmamış gruplara karşı son derece hoşgörülü yaklaşması ve mutedil fırkalara karşı ılımlı siyaseti dinî temelli toplumsal düzenin sağlanmasında önemli rol oynamıştır.

Sonuç

Selçukluların hükmettiği Doğu İslâm coğrafyasının hemen hemen hiçbir şehir ve bölgesinde tek bir mezhebin hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Bir bölgede genellikle birçok fikhî düşünce olduğu gibi, benzer şekilde birden fazla siyasî-itikadî mezhep de bulunmuştur. Aslında dinî ve mezhebî farklılıklar açısından bakıldığında Selçukluların bu kadar farklı inancı bir arada sorunsuz bir şekilde yönetmesi büyük bir başarıdır. Bu başarının arkasında da ciddi bir din ve mezhep politikası yatmaktadır. Bu politika neticesinde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler başta olmak üzere Şaman, Budist, Hindu, Maniheizt ve diğer din müntesipleri bir arada sorunsuz bir şekilde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Hangi dini benimsemiş olurlarsa olsun bu insanlar, kendilerini baskı altında hissetmemişler, Selçuklu sınırları içerisinde herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmamışlar, dinlerini özgürce yaşama imkânı elde etmişlerdir.⁸⁸ Ayrıca İslâm dininin farklı yorumları olan Hanefîlik, Şafîîlik, Malikîlik, Hanbelîlik ve Zahirîlik gibi fikhî mezheplere mensup Müslümanlar, devletin farklı alanlarında etkili bir şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdir.⁸⁹

Fikhî mezheplerle beraber Selçukluların hâkimiyeti altındaki topraklarda yaygın olan siyasî ve itikadî mezhepler Eş'ârîlik, Mâtürîdîlik, Mu'tezile, Şîîlik, Hanbelîlik ve Kerrâmiyye'dir. Bu mezhepler kimi zaman kendi aralarındaki görüş ayrılıklarından kaynaklı sorunlar yaşamış olsalar da Selçuklu Devleti'nin uygulamış olduğu etkili mezhep politikası sonucunda barış, güven ve huzur içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared

⁸⁶ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 204.

⁸⁷ Haricilerin düşünce sisteminde yer alan şiddet anlayışı ve bu şiddet anlayışının günümüzde varlığını devam ettiren çağdaş dinî akımlara etkileri için bkz. Sayın Dalkıran, *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019).

⁸⁸ Sümer, *Oğuzlar*, 104.

⁸⁹ Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", 15; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 57-58.

that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler/The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: F.Dündar (%70), S.Dalkıran (%30) Veri toplanması / Data collection: F.Dündar (%70), S.Dalkıran (%30) Veri Analizi / Data Analysis: F.Dündar (%70), S.Dalkıran (%30) Makalenin Yazımı / Writing up: F.Dündar (%70), S.Dalkıran (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: F.Dündar (%70), S.Dalkıran (%30).

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri”. *Türkler*. 4/1107-1119. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ahmed bin Mahmud. *Selçuk-Nâme*. çev. Erdoğan Merçil. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.

Ak, Ahmet. *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009.

Alptekin, Coşkun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

Arslan, İhsan. “Ahmed b. Hanbel’in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 69-88.

Avcu, Ali. “Terörün İtikadîleşmesine Bir Örnek: Haşîşiler ve Hasan Sabbah”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 8/1 (Ocak 2015), 193-201.

Aydın, Mehmet. “Türk Toplumunda Dinî Hoşgörünün Temelleri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1998), 7-17.

Aydınlı, Osman. “Kur’ân’ınYaratılmışlığı Meselesi ve Mu’tezile’nin Tarihî Seyrindeki Yeri-II”. *Dini Araştırmalar* 4/10 (Haziran 2001), 37-52.

Barhebraeus. *The Chronography of Barhebraeus*, çev. Ernest Alfred Wallis Budge. London: Oxford University Press, 1932.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Dursun Hakkı Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Cilacı, Osman. “Selçukluların İslam’a Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri”. *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000), 19-30.

Çağatay, Neşet- Çubukçu, İbrahim Agah. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

Daftary, Farhad. *TheIsmailis: TheirHistoryandDoctrines*. çev. Erdal Toprak. İstanbul: Doruk Yayınları, 2005.

- Dalkıran, Sayın. *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınlar, 2019.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1997.
- Hüseyinî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudür ve Âyet-üs-Sürûr*. çev. Ahmed Ateş, 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- Gökhan, İlyas. "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi". *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013), 92-108.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms. *The Secret Order of Assassins*. New York: University of Pennsylvania Press, 2005.
- Hotinli, Rauf Ahmed. "Bağdat", *İslam Ansiklopedisi*. 2/195-213. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman. *El-Muntazam fi-Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-târih*. çev. Abdülkerim Özeydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10/353-416. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnet'in Reislerinden İmam-ı Eş'ari ve Eş'arilik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Karadaş, Çağfer. "Selçuklular'ın Din Politikası". *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyât ve Mûsikîsi Dergisi* 1/2 (2003), 95-108.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri". *Türkler Ansiklopedisi*. 4/753-759. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kitapçı, Zekeriya. "Asrın Olayı. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihî Gerçekler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 13-42.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kutlu, Sönmez. *Türkler ve İslam Tasavvuru*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2017.

- Lockhart, Laurence. “Hasan-i Sabbâhand the Assassins”. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 5/4 (1928), 675-696.
- Madelung, Wilferd. “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. çev. Muzeffer Tan, nşr. Sönmez Kutlu. Ankara, Otto Yayınlar: 2003.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli. Ankara: Hilal Yayınları, 1971.
- Müroc, Perviz. “*Kelam-e Felsefi Tevayül-e Nasır Hüsrev*”. çev. Muhammed Emin Şahcoyi, Hemayeş-e Hekim Nasır Hüsrev Kabadyani. Tahran: Neşriyat-e Şehit Behiştî, 1394.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetnâme*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 5. Basım, 1941.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyile Olan Münasebetleri*. İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011.
- Piyadeoğlu, Cihan. “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Haziran 2018), 124-1135.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sıbtİbnü'l-Cevzî. *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar*. İstanbul: Ana Yayınları, 1980.
- Talas, Muhammed Asad. *Nizâmiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. çev. Sadık Şahin. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Taşkıran, Hasan. “Büyük Selçuklu Devletinde Bâtınî Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Haziran 2013), 135-149.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları”. *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*. Ankara: 2014.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”. 5/721-727. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Tasavvufî Düşünce”. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Sosyal ve Siyasal Hayat* 1/ 429-439. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslam Âlemi (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Edebiyat Vakfı Yayınları, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim. “Kâim Bi-Emrillâh”. *TürkiyeDiyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/210-211. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”, *TürkiyeDiyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (2018), 1-31.
- Tellioğlu, İbrahim. *Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*. Trabzon: Türk Ocakları Yayınları, 2015.

- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 14. Basım, 2011
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi.2 Cilt*. İstanbul: Turan Neşriyat İstanbul Matbaası, 1969.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin Tercime ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Urfalı Mateos, *Vekayinâme ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Watt, Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yaltkaya, Mehmet Şerafettin. "Selçukîler Devrinde Mezahib". *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 101-118.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.